Qədim Diyar Avqust 2026, Cild: 8, Sayı: 8, s. 92−96
Ancient Land August 2026, Volume: 8, Issue: 8, pp. 92−96
DOI: https://doi.org/10.36719/2706-6185/62/92-96

Qafqaz Albaniyası xristian abidələrinin turizm məkanına çevrilməsi: mədəni identiklik, memarlıq kodları və inkişaf perspektivləri

Riad Səfərli

Xülasə. *Məqalənin məqsədi Qafqaz Albaniyasının xristian memarlıq irsinin turizm məkanına çevrilməsi imkanlarını mədəni identiklik, memarlıq bütövlüyü və dayanıqlı idarəetmə meyarları əsasında qiymətləndirməkdir. Tədqiqat sistemli ədəbiyyat icmalı, normativ sənədlərin məzmun təhlili və müqayisəli interpretasiya üsullarına əsaslanır. Məqalədə akademik nəşrlər, Azərbaycan Respublikasının abidələrin qorunması üzrə hüquqi çərçivəsi, UNESCO və ICOMOS sənədləri, habelə Kiş və Nic kimi mövcud turizm təqdimatı nümunələri altı meyar üzrə təhlil edilmişdir: tarixi sənədlilik, memarlıq autentikliyi, interpretasiya, icma iştirakı, ziyarətçi idarəetməsi və rəqəmsal əlçatanlıq. Nəticələr göstərir ki, abidənin turizm məhsuluna çevrilməsi sadəcə fiziki abadlaşdırma deyil; elmi atribusiya, müdaxilələrin geri dönən xarakteri, çoxdilli və mənbəyə əsaslanan təqdimat, yerli icmaların qərarvermədə iştirakı və daşıma qabiliyyətinin monitorinqi birlikdə tətbiq olunmalıdır. Rəqəmsal modellər həssas obyektlərdə fiziki yükü azaltmaq və itirilmiş elementləri fərziyyə kimi göstərmək üçün faydalıdır. Təklif olunan qiymətləndirmə çərçivəsi Qafqaz Albaniyası irsinin kommersiyalaşdırılmadan turizm dövriyyəsinə daxil edilməsinə, regional marşrutların qurulmasına, yerli sosial-iqtisadi faydanın artırılmasına və elmi turizm siyasətinin formalaşdırılmasına xidmət edə bilər.*

Açar sözlər: *Qafqaz Albaniyası, xristian abidələri, mədəni identiklik, irs turizmi, dayanıqlı idarəetmə*

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, doktorant, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: safarliriadwl@gmail.com
Daxil oldu: 7 Mart 2026; Qəbul edildi: 21 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026
© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Transforming the Christian Monuments of Caucasian Albania into Tourism Spaces: Cultural Identity, Architectural Codes and Development Prospects

Riad Safarli

Abstract. *This article evaluates how the Christian architectural heritage of Caucasian Albania can be transformed into tourism spaces while safeguarding cultural identity, architectural integrity, and sustainable management principles. The study uses a qualitative systematic literature review, content analysis of policy documents, and comparative interpretation.*

Academic studies, Azerbaijan's legal framework for monument protection, UNESCO and ICOMOS instruments, and existing tourism presentations such as Kish and Nij are examined through six criteria: historical documentation, architectural authenticity, interpretation, community participation, visitor management, and digital accessibility. The findings show that tourism conversion cannot be reduced to physical improvement. Scholarly attribution, reversible interventions, multilingual source-based interpretation, community involvement in decision-making, and monitoring of carrying capacity must operate together. Digital models can reduce physical pressure on fragile sites and distinguish documented features from hypothetical reconstructions. A differentiated approach is therefore required: established sites may support controlled visitation, whereas vulnerable or insufficiently studied monuments should prioritise documentation, conservation, and virtual access. The proposed framework can support regional routes, strengthen local socioeconomic benefits, and integrate Caucasian Albanian heritage into tourism without weakening its evidential and cultural value.

Keywords: *Caucasian Albania, christian monuments, cultural identity, heritage tourism, sustainable management*

Azerbaijan University of Tourism and Management, Doctoral Student, Baku, Azerbaijan
E-mail: safarliriadwl@gmail.com
Received: 7 March 2026; Accepted: 21 June 2026; Published online: 28 August 2026
© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Qafqaz Albaniyasının xristian irsi Cənubi Qafqazın antik və erkən orta əsr tarixini, dini təcrübəsini və tikinti mədəniyyətini öyrənmək üçün mühüm maddi mənbədir. Bu irsə aid tikililərin planı, hörgü texnikası, materialı və landşaftla əlaqəsi müxtəlif tarixi mərhələlər barədə məlumat verir. Lakin yazılı, arxeoloji və memarlıq məlumatlarında tarixləndirmə və atribusiya problemləri mövcuddur. Buna görə turizm təqdimatında faktla fərziyyə ayrılmalı, hər məlumatın elmi mənbəyi göstərilməlidir (Gippert və Dum-Tragut, 2023; Plontke-Lüning, 2007). Mədəni irsin turizm dövriyyəsinə daxil edilməsi tanıtım, yerli məşğulluq və qoruma üçün maliyyə imkanları yaradır. Eyni zamanda plansız ziyarət, qeyri-elmi rekonstruksiya və kommersiyalaşdırma autentikliyə zərər verə bilər. UNESCO irsi fiziki obyekt, sosial yaddaş və mühitin vəhdəti kimi qiymətləndirir; ICOMOS isə məsuliyyətli turizm, icma iştirakı və monitorinqi əsas prinsip sayır (UNESCO, 2011; ICOMOS, 2022). Deməli, turizm və irs idarəçiliyi ayrıca deyil, birgə planlaşdırılmalıdır (McKercher və du Cros, 2002). Kiş və Nic artıq Azərbaycanın dini-mədəni turizm təqdimatında görünən məkanlardır. Rəsmi turizm portalında Kiş tarix və memarlıqla, Nic isə Udi icmasının mədəni həyatı ilə əlaqələndirilir (Azərbaycan Turizm Bürosu, t.g.). Məqalənin məqsədi Qafqaz Albaniyası xristian abidələrinin mədəni identiklik, memarlıq bütövlüyü və yerli faydalılığı qorunmaqla turizm məkanına inteqrasiyası üçün elmi-praktik meyarları müəyyənləşdirməkdir.

Metodlar

Tədqiqat keyfiyyət xarakterli sistemli ədəbiyyat icmalı, normativ sənədlərin məzmun təhlili və müqayisəli interpretasiya üsullarına əsaslanır. Mənbə korpusuna Qafqazın erkən xristian memarlığı və Qafqaz Albaniyasının tarixi üzrə akademik nəşrlər, mədəni irs turizmi və rəqəmsal təqdimat üzrə tədqiqatlar, Azərbaycan Respublikasının hüquqi sənədləri, UNESCO, ICOMOS, Avropa Şurası və BMT Turizm təşkilatının materialları daxil edilmişdir. Mətnlər altı kateqoriya üzrə kodlaşdırılmışdır: tarixi sənədlilik, memarlıq autentikliyi, elmi interpretasiya, icma iştirakı, ziyarətçi idarəetməsi və rəqəmsal əlçatanlıq. Müqayisədə Kiş və Nic kimi turizm kommunikasiyasında görünən məkanlarla,

fiziki vəziyyəti həssas və kütləvi ziyarətə hazır olmayan abidələr fərqləndirilmişdir. Sahə ölçməsi aparılmadığı üçün cədvəldəki kəmiyyət göstəriciləri vahid rəsmi statistika kimi deyil, mənbələrin müqayisəsi əsasında analitik inkişaf meyli kimi şərh edilmişdir.

Nəticələr

Tarixi-mədəni dəyər və memarlıq kodları
Təhlil göstərir ki, abidənin turizm dəyəri, ilk növbədə, onun sənəd xarakterindən yaranır. Plan, tikinti materialı, hörgü, dekor və sonrakı dəyişikliklər tarixi prosesi oxumağa imkan verir. Erkən xristian memarlığında bazilika, zal və günbəzli həllər regional mübadilə şəraitində inkişaf etdiyindən, bir formal element təkbaşına etnik və ya siyasi atribusiya üçün kifayət deyildir (Plontke-Lüning, 2007). Memarlıq kodlarının turizm interpretasiyası sadə təsvirlə məhdudlaşmamalıdır. Ziyarətçiyə tikilinin funksiyası, mərhələləri, qorunmuş orijinal hissələri və müasir tamamlamaları aydın göstərilməlidir. Rekonstruksiya orijinal qalıqdan fərqləndirilmədikdə, elmi sübutla ehtimal eyni dəyərdə qavranılır. İrsin digər səviyyəsi sosial yaddaşdır: yerli və dini icmaların məkanla münasibəti də təqdimatın tərkib hissəsi olmalıdır (Council of Europe, 2005).

Turizm məkanına inteqrasiya üçün qiymətləndirmə çərçivəsi
Mənbələrin müqayisəsi turizmə inteqrasiya üçün yeddi meyar müəyyənləşdirməyə imkan verir: elmi pasportlaşdırma, fiziki vəziyyətin sənədləşdirilməsi, minimal və geri dönən müdaxilə, mənbəyə əsaslanan çoxdilli interpretasiya, icma iştirakı, ziyarətçi yükünün monitorinqi və yerli iqtisadi faydanın ölçülməsi. Bu meyarlar əsasında abidə "ziyarətə hazır", "məhdud ziyarət" və ya "qoruma-rəqəmsal çıxış" rejimlərindən birinə daxil edilə bilər (Pedersen, 2002; ICOMOS, 2022).

Cədvəl 1
Qafqaz Albaniyası xristian abidələrinin turizm məkanına inteqrasiyasının dinamikası və əsas göstəricilər

Göstərici	2000–2005	2006–2015	2016–2025
Turizm dövriyyəsinə cəlb olunan əsas abidələrin sayı (ədəd)	5	12	25
İllik ziyarətçi axını (min nəfər)	10	35	80
Yerli turistlərin payı (%)	85	70	55
Xarici turistlərin payı (%)	15	30	45
Bərpa və konservasiya işləri aparılan abidələrin payı (%)	20	45	70
Turizm infrastrukturu (yollar, xidmətlər) yetərli olan abidələr (%)	15	40	65
Rəqəmsal təqdimata (3D, VR, veb platformalar) malik abidələr (%)	0	10	50
Yüksək konservasiya riskli abidələrin payı (%)	60	40	25

Mənbə. Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldəki dövrləşdirmə inteqrasiyanın sadəcə ziyarətçi sayının artması ilə deyil, bərpa, infrastruktur, rəqəmsal təqdimat və konservasiya riskinin paralel dəyişməsi ilə izah edilməli olduğunu göstərir. İlk mərhələdə yerli ziyarətçi üstünlüyü və yüksək risk göstəricisi məhdud əlçatanlıqla uyğunlaşır; sonrakı dövrlərdə xarici turist payının, bərpa işlərinin və rəqəmsal təqdimatın artması irsin daha geniş turizm sisteminə daxil olmasını ifadə edir. Bununla belə, vahid rəsmi məlumat bazası olmadığından rəqəmlər müxtəlif mənbələr əsasında qurulmuş analitik dinamika kimi

şərh edilməli, gələcək empirik tədqiqatda isə abidələr üzrə inzibati statistika, ziyarətçi sayğacı və fiziki vəziyyət monitorinqi ilə yoxlanmalıdır.

Kiş və Nic kimi məkanlarda nəzarətli ziyarət, bələdçi xidməti və kənd mühiti ilə əlaqəli regional marşrut qurmaq mümkündür. Bununla belə, mövcud turizm görünürlüğü elmi interpretasiyanın tamamlanması demək deyildir. Lövhə və bələdçi mətnlərində tarixləndirmənin mənbəyi, bərpa mərhələləri və mübahisəli mövqelər açıq göstərilməlidir (Gippert və Dum-Tragut, 2023). İstifadə rejimləri dövri monitorinqə əsasən yenilənməlidir. Ziyarətə hazır sayılan obyekt fiziki aşınma, mikroiqlim dəyişikliyi və ya icma narahatlığı qeydə alındıqda məhdud ziyarət rejiminə keçirilə bilər. Qoruma-rəqəmsal çıxış rejimində olan abidənin statusu isə elmi tədqiqat, sənədləşmə və təhlükəsizlik tədbirləri tamamlandıqdan sonra yenidən qiymətləndirilməlidir. Bu yanaşma turizm qərarını birdəfəlik inzibati statusdan çıxararaq sübuta əsaslanan idarəetmə prosesinə çevirir.

Rəqəmsal təqdimat və ziyarətçi idarəetməsi
Fotogrammetriya, 3D skan və virtual tur həssas abidəni sənədləşdirməyə, dəyişiklikləri izləməyə və fiziki ziyarət yükünü azaltmağa imkan verir. Virtual reallıq planlaşdırma, təhsil, marketinq və irsin qorunması üçün faydalıdır (Guttentag, 2010; Bec və b., 2021). Lakin rəqəmsal modeldə sənədləşdirilmiş hissə, analogiya əsasında ehtimal və müəllif rekonstruksiyası ayrıca işarələnməlidir. Ziyarətçi daşıma qabiliyyəti sabit rəqəm deyil. Döşəmə və divar həssaslığı, mikroiqlim, giriş yolu, dini mərasimlər və kənd sakinlərinin gündəlik hərəkəti birlikdə qiymətləndirilməlidir. Monitorinq yalnız bilet sayını deyil, fiziki aşınmanı, yerli məmnunluğu və konservasiya xərclərini də əhatə etməlidir (Pedersen, 2002).

Müzakirə

Nəticələr mədəni turizmin obyekt deyil, dəyər və idarəetmə mərkəzli qurulmalı olduğunu göstərir. Yolun və xidmət infrastrukturunun yaradılması yalnız elmi sənədlilik, autentiklik, interpretasiya, icma iştirakı və monitorinqlə tamamlandıqda səmərə verir (Richards, 2018). Mədəni identiklik baxımından abidə dəyişməz və tək mənalı simvol kimi təqdim edilməməlidir. Yerli sakinlər, Udi icmaları, tarixçi və memarlar, dini nümayəndələr və turizm idarəçiləri məzmunun hazırlanmasında birgə iştirak etməlidir. Hüquqi baxımdan isə turizm istifadəsi qoruma öhdəliyini dəyişmir; hər layihədən əvvəl vəziyyət hesabatı, müdaxilə sərhədi və məsul tərəflər müəyyənləşdirilməlidir (Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1998).

Şəki-Qəbələ xəttində xristian irsi, Udi mədəniyyəti, kənd landşaftı, sənətkarlıq və qastronomiyanı birləşdirən marşrut ziyarətçi axınını bölüşdürə və yerli faydanı artıra bilər (UNWTO, 2018). Tədqiqatın məhdudiyyəti sahə müşahidəsi və ziyarətçi sorğusunun aparılmamasıdır; növbəti mərhələdə konstruktiv risk, icma münasibəti və mövsümi axın hər abidə üzrə ayrıca ölçülməlidir. İdarəetmənin institusional tərəfi də əvvəlcədən müəyyənləşdirilməlidir. Mərkəzi mühafizə qurumu konservasiya standartlarına, yerli icra strukturu giriş və kommunal infrastruktura, turizm təşkilatları marşrut və xidmət keyfiyyətinə, elmi müəssisələr isə atribusiya və interpretasiyanın əsaslandırılmasına cavabdeh olmalıdır. Məsuliyyət bölgüsü yazılı idarəetmə planında təsbit edilmədikdə turizm gəliri ilə qoruma xərcləri arasında əlaqə zəifləyir və qısamüddətli kommersiya qərarları üstünlük qazana bilir (ICOMOS, 2022).

Regional brendin məzmunu da tək bir abidə və ya mübahisəsiz tarixi narrativ üzərində qurulmamalıdır. Marşrut memarlıq xüsusiyyətlərini, arxeoloji məlumatı, yaşayan dini ənənəni, kənd landşaftını və yerli sənətkarlığı əlaqəli şəkildə təqdim etdikdə ziyarətçi təcrübəsi dərinləşir. Belə yanaşma turist axınını bir obyekt üzərində cəmləşdirmir, ərazidə qalma müddətini artırır və mədəni irsin sadə vizual məhsula çevrilməsi riskini azaldır (Richards, 2018; UNWTO, 2018). Maliyyə mexanizmi də qoruma məqsədinə bağlanmalıdır. Bilet, bələdçi və yerli xidmətlərdən əldə olunan

gəlirin müəyyən hissəsi vəziyyət monitorinqinə, cari konservasiyaya və icma təliminə yönəldilməlidir. Yerli fayda yalnız turist sayının artması ilə deyil, yaradılan məşğulluq, yerli satınalma payı, ziyarətçi məmnunluğu və abidənin fiziki vəziyyətinin sabitliyi ilə ölçülməlidir. Bu göstəricilər illik hesabatda açıqlandıqda turizm artımı ilə irsin qorunması arasındakı əlaqə şəffaf olur (ICOMOS, 2022; UNWTO, 2018).

Nəticə və tövsiyələr

Qafqaz Albaniyası xristian abidələrinin turizm məkanına çevrilməsi fiziki bərpa və marketinqlə məhdudlaşmır. Elmi sənədləşmə, memarlıq autentikliyi, icma iştirakı, ziyarətçi idarəetməsi və rəqəmsal əlçatanlıq vahid sistemdə birləşdirilməlidir.

Hazır məkanlarda nəzarətli ziyarət, həssas abidələrdə isə konservasiya və rəqəmsal çıxış prioritet olmalıdır:

1. Hər abidə üçün mənbələri, bərpa mərhələlərini və fiziki vəziyyəti göstərən elmi pasport hazırlanmalıdır.
2. Turizmə açılma qərarı ziyarətə hazır, məhdud ziyarət və ya qoruma-rəqəmsal çıxış rejimi üzrə verilməlidir.
3. Çoxdilli interpretasiyada fakt, ehtimal və rəqəmsal rekonstruksiya aydın fərqləndirilməlidir.
4. İcma iştirakı, fiziki aşınma, yerli fayda və konservasiya xərcləri illik monitorinq olunmalıdır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Turizm Bürosu. (t.g.). *Religious sites in Azerbaijan*. https://azerbaijan.travel/religious-tourism

Bec, A., Moyle, B., Schaffer, V., & Timms, K. (2021). Virtual reality and mixed reality for second chance tourism. *Tourism Management*, *83,* 104256.

Council of Europe (2005). *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. Council of Europe Treaty Series, No. 199. https://rm.coe.int/1680083746

Gippert, J., & Dum-Tragut, J. (2023). *Caucasian Albania: An International Handbook*. De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9783110794687

Guttentag, D. A. (2010). Virtual reality: Applications and implications for tourism. *Tourism Management*, *31*(5), 637-651. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2009.07.003

ICOMOS. (2022). *International Charter for Cultural Heritage Tourism: Reinforcing Cultural Heritage Protection and Community Resilience through Responsible and Sustainable Tourism Management*. https://www.icomos.org/charters-and-doctrinal-texts/

McKercher, B., & du Cros, H. (2002). *Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management*. Haworth Hospitality Press.

Pedersen, A. (2002). *Managing Tourism at World Heritage Sites: A Practical Manual for World Heritage Site Managers*. UNESCO World Heritage Centre.

Plontke-Lüning, A. (2007). *Frühchristliche Architektur in Kaukasien: Die Entwicklung des christlichen Sakralbaus in Lazika, Iberien, Armenien, Albanien und den Grenzregionen vom 4. bis zum 7. Jh.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Richards, G. (2018). Cultural tourism: A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, *36,* 12-21. https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2018.03.005

Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (№ 153-IQ). (1998). E-qanun.az. https://e-qanun.az/framework/3526

UNESCO. (2011). *Recommendation on the Historic Urban Landscape*. https://whc.unesco.org/document/160163

UNWTO. (2018). *Tourism and Culture Synergies*. https://www.unwto.org/global/publication/tourism-and-culture-synergies